

In Memoriam

ВАСИЛ МОМОВ – С ФЕНЕРА НА ДИОГЕН ПРЕЗ ТРИ ЕПОХИ

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Тракийски научен институт – София

vprodanov@yahoo.com

VASSIL MOMOV - WITH THE LAMP OF DIOGENES IN THREE EPOCHS

VASSIL PRODANOV

Thracian Scientific Institute - Sofia

Abstract

The article is dedicated to the scientific work of the famous Bulgarian ethicist Vassil Momov (1931-2022). His contribution to the development of ethics as a science in Bulgaria and its methodology, the theory of morality as a regulatory system, the dialectical relationship between good and evil, humanization and dehumanization, applied ethics are considered. Attention is drawn to his life in three epochs - the Bulgarian capitalism until 1944, the state socialism between 1944 and 1989, the neoliberal capitalism between 1989 and 2022, and how he reveals in his works the value changes during these epochs.

Keywords: ethicist, ethics, morality, good, evil, humanization.

Васил Момов (1931-2022) е дългогодишен изследовател на проблемите на морала, теорията на личността, възпитанието, идеологията и нейната връзка с моралните ценности. Организатор и участник в десетки национални и международни конференции по етика. Основател и директор на научен център за комплексни изследвания на идеологическия процес и личността. Преподавател и ръководител на редица докторанти в областта на етиката. Множество български учени дължат на него научната си кариера. Един от неговите любими философски образи беше Диоген, който запалил през деня фенер се разхождал като говорел „Търся човека“. Тази метафора той използва, когато озаглавява една от своите книги „Мисията Диоген“. За нея говори в увода на друга своя книга - „Искушената Пандора“ и за нуждата от „творец, който да пресъздаде подобен символ на съвременното: „Диоген на XXI век търси доброто у човека – с огъня на

4 ВАСИЛ ПРОДАНОВ

надеждата“ в един свят, в който властва „глобализирано социално зло в корелационна връзка с тоталното обезценяване на доброто“ (Момов, 2006: 5). Стремеше се да бъде творец, който прави това и призоваваше и своите колеги да вършат същото. Тази книга стои като подарък от него в моята библиотека с посвещение, в което той казва: „Да поддържахме огъня на Диоген“. Призив, който ще бъде с мен до последните ми дни.

Специално искам да подчертая ролята на Васил Момов в изследването на морала и теорията на личността от множество различни научни перспективи. За това има дълга и упорита подготовка. Следва философия с втора специалност история в Софийския университет през 1951-1956 г. Свидетел е през това време на идейната дискусия между двамата най-известни философи от времето на първия български капитализъм и първите десетилетия на държавния социализъм – Димитър Михалчев и Тодор Павлов. Представител е на поколението, което преживява XX конгрес на КПСС и Хрущовата десакрализация на Сталин и Сталиновия период. През 1963 г. е зачислен в Института по философия към БАН като първи аспирант по етика на проф. Стефан Ангелов. Под негово ръководство през 1966 г. защитава дисертация на тема „Нравствената норма и нейната реализация“, чийто преработен вариант след това е издаден през 1969 г. като книга, която придобива широка популярност. През 1973-1975 г. е старши научен сътрудник към Института по философия на Академията на науките на СССР, където пише голяма докторска дисертация на тема „Етика и възпитателен процес“. Защитава дисертацията в Института по философия към БАН през 1976 г. През 1978 г. става професор, а през 1987 г. му е присвоено званието „заслужил деятел на науката“. Автор е на повече от 250 научни публикации, от които 15 книги. Това е ученият, който активно въвежда използването на системен и структурен подход към анализа на морала, без да пренебрегва и изучаването на неговите нормативни и дескриптивни характеристики. Изследва както философските и теоретически основи на етиката, така и нейните приложни аспекти, включително и механизмите и формите на възпитание и социализация, чрез които се усвояват моралните ценности и норми. Показва, че различните морални ценности на обществата са свързани в една или друга степен и с различни идеологии, поколения, традиции, цивилизационни общности.

След по-значимите му книги са „Нравствената норма и нейната реализация“ (1969), „Морал и възпитание: Теоретико-методологически проблеми“ (1972), „Человек,

моралъ, воспитание“ (1975), „Социална среда и възпитание“ (съвместно с Анатолий Харчев, 1977), „Жизнена позиция и нравствено възпитание на младежта“ (съвместно с Петър Митев, 1978), „Теория, идеологическа политика, личност“ (1987), „Приложната етика“ (съвместно с Владимир Бакщановски и Юрий Согомонов, 1988), „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика“ (1999), „Изкушената Пандора: Етически студии“ (2006), „Мисията на Диоген: Социохуманитарни щрихи“ (2015), „Родовата памет на Момови от Велики Преслав, XVII-XXI век“ (2010 и 2020).

1. Обосноваване на етиката като частна наука и нейната методология

През 1960-те години у нас протече процес на обособяване на социологията като самостоятелна наука и появата на Институт по социология. Там водещите фигури в този процес бяха Живко Ошавков и Стоян Михайлов, с които Васил Момов има тесни взаимовръзки през целия си живот. Паралелно с обособяването на социологията протече процес на обособяване и на редица други социални науки, сред тях бе и етиката като съвкупност от дисциплини, като се почне от философията на морала и стигне до приложната и професионалната етики, социологията и психологията на морала. В този процес на обособяването на етиката като съвкупност от дисциплини, различни от философията водеща роля играят Васил Момов, Стефан Ангелов, Васил Вичев, Любомир Драмалиев, Кирил Нешев.

Васил Момов е един от няколкото български учени, поставили основите на българската етика и на секция „Етика“ в Института по философия на БАН през 1968 г. Специално подчертава още в излязлата през 1969 г. своя първа книга необходимостта от обособяването на етиката като „самостоятелна нефилософска теория на морала“, която „осъществява своите взаимоотношения с философията и останалите науки като частна наука“ (Момов, 1969: 26). Още в тази си книга той подчинява своето изследване на идеята за „обосноваването и разработването на собствената теория и собствения подход на етическата наука като нефилософско учение за морала“ (Момов, 1969: 29). И след това ще продължи да утвърждава идеята, че разглеждането на етиката като част от философията не съответства на съвременния етап от развитието на научното познание.

За да обоснове това той анализира интензивните процеси на диференциация и интеграция на социалното познание, на които е подчинена и етиката, и казва: „И като

емпирично знание, и като обща и приложна теория етиката може да функционира като нефилософска наука. Главната задача на етиката е изучаването на морала като специфично обществено явление, което има своите закономерности на функциониране и развитие, различни от универсалните закони на обществото“ (Момов, 1999: 49).

Сред българските етици той е човекът, който изгражда свой структурен модел на етическото познание, тръгвайки от три основни принципа – според равнището на изследване, според предметните аспекти на изучаване, според общите гносеологични и прагматични функции. На тази основа той разграничава шест основни структурни звена на етическото познание. Първото от тях е метаetikата или етическата методология, която се занимава с особеностите на етическото познание – статусът на етиката като наука, нейните аксиологични и деонтологически характеристики, типовете етически изследвания, особеностите на етическия подход и взаимодействието му с други методи и подходи. В него се включват философските, социологическите, логическите, онтологичните проблеми на морала. Второто структурно звено е на теоретичната етика или на общата теория на морала като нефилософска теория – нейната същност и функции, системата на етическите категории. Третото структурно звено е прескриптивната (деонтологичната) етика, която изследва и обосновава нормативните форми на моралната система и нейните регулативни функции. Четвъртото структурно звено е аксиологичната етика, изучаваща моралните ценности и оценки. Петото структурно звено е на емпирико-дескриптивното познание, изследващо реалните нравствени отношения, нравственото съзнание и поведенчески актове. Тук се включват емпирико-социологични, историко-етнографски и поведенческо-етологични изследвания на морала. Шестото структурно звено е теоретико-приложното или приложната етика, изследваща механизмите и средствата за целенасочено въздействие и промяна на съществуващия морал – нравственото съзнание и поведение на хората, както и на цялата нормативно-оценъчна система на обществото. Тук се включват такива раздели на етиката като професионалната етика, служебната етика, етиката на семейството и бита, теорията за нравственото възпитание (педагогическата етика). Отделно направление е историята на етическите учения.

Основна цел на етиката е научното обяснение на нравствения живот на хората. Етикът трябва да съчетава в своята научна дейност както резултатите от социални и

социологически изследвания на реалния морал, така и интензивна разработка на теоретико-методологическите проблеми на етиката. Това означава изследване не само на това, което е – социологически и психологически проучвания на реалния морал, но и обосноваване теоретически на това, което трябва да бъде – едно по-добро общество, в което имаме хармонично взаимодействие между индивидите, опиращо се на оптимално съчетаване на техните интереси или по-добри и оптимално функциониращи отделни локални и професионални общности и социални групи. Познавателните и практически функции на етиката целят да преобразуват и усъвършенстват моралния облик на човека, неговите морални качества.

В същото време Васил Момов подчертава, че обособяването на етиката като частна наука не означава скъсването на нейните връзки с философията, тъй като изходните предпоставки и методология на всяка частна социална наука са тясно свързани с философията. Базисни етически въпроси като мястото на човека в света и смисълът на неговия живот, свободата на избор и моралната отговорност, съотношението между дължимо и съществуващо са непосредствено свързани с философията. Затова и в своята работа той тръгва от основанията на морала, както са обосновани в големите етически теории в историята на човечеството като се почне от „златното правило“ на Аристотел, мине се през различните хедонистични, евдемонистки и утилитаристични философии на морала и стигне до категорическия и хипотетически императиви на Кант. В същото време негова основна теза е, че не може да има абстрактен и извънисторически подход при обосновката на всеобщите основи на нормативното поведение.

Проблемът за методите на изследване на морала заема важно място в повечето от съчиненията на Васил Момов. Първата негова книга, която си купих и прочетох още като студент беше неговото фундаментално по характера си изследване „Нравствената норма и нейната реализация“, в което за първи път се изследва и обосновава така подробно теорията и методологията на етическото познание – проблематика, която той смята за особено важна и над която продължава да работи и десетилетия след това.

В развитието на българската етика Васил Момов е човекът, който тласка изследването по посока на сциентизацията на изследването на моралната сфера, в смисъл на заместване на нейната идеологизация с анализи, опиращи се на моделите на строгото научно познание и неведнъж подчертава значението и на точните научни методи като

статистическите, математическите, кибернетическите в изучаването на човека и неговия морал. В историята на българската етика той е човекът, което е отделял специално внимание на методологията на изследването в почти всички свои етически съчинения. Тя се разглежда в по-общия контекст на методологията на изследване на човека и на постоянното изтъкване на необходимостта от множество методи, на значението на комплексния подход, за да получим цялостно познание и за човека, и за морала. Това може да става, според него, както с помощта на философски подходи, така и чрез подходи на различни частни науки като психологията, социологията, аксиологията, деонтологията, правото, педагогиката, семиотиката, математиката, евристиката, доколкото етиката носи със себе си характеристики или взаимодействия със социални явления, за разбирането на които са нужни тези подходи. За много важни се смятат и редица общонаучни подходи като системният и комплексният, на чиито разновидности като комплексно-спомагателен, комплексно-кооперативен, комплексно-емергентен той държи много, тъй като смята, че етиката като частна наука би могла чрез тях също да достига до важни за нея изводи. Специално внимание отделя на използването на математико-статистическия, кибернетическия, семиотическия, структурно-функционалния подходи, на моделирането като инструмент на етическото изследване.

2. Обосноваване на теорията на морала като регулативна система

В множество свои работи Васил Момов се занимава с по-общите проблеми на ценностите и нормите, свързани с аксиологията и деонтологията. Прави класификация на ценностите на съществуващи (екзистенциални, налични, актуални) и цели (мислими, желателни, потенциални, възможни). Целевите ценности типологизира в няколко групи: ценности-идеали, ценности-желания, ценности-задължения или деонтически ценности. Деонтическите ценности имат императивен характер. Те са израз на определени обществени необходимости и са свързани със света на дължимото – с нормите и задълженията и удовлетворяват потребността на обществото от регулиране на социалните отношения и постъпки на хората. Те реализират своите регулативни функции като се персонафицират в съответни ценностни ориентации (програми, установки, оценъчни критерии), мотиви и поведенчески актове. Социалната норма е главната деонтична ценност (Момов, 1972).

В нашата литература не съществува такова основополагащо теоретично изследване на морала като нормативна система и нейната реализация чрез социализацията и поведението на социалните групи и индивидите, каквото е първата монография на Васил Момов „Нравствената норма и нейната реализация“. В нея той прави подробен анализ на структурата и функционирането на моралната система, заедно с по-общия проблем за възникването и функционирането на всички нормативни системи на обществото – юридически, религиозни, културни, политически и пр. Както нормите изобщо, така и моралните норми притежават множество признаци, които той анализира – познавателни, регулативни, информационни, комуникативни, ценностни, деонтически, подбудителни, възпитателни и пр. Тези проблеми ще останат значими и ще се развиват и допълват от него през целия му живот.

От различни посоки той анализира нормативната регулация, както в по общите ѝ измерения, свързани с правото, политиката, религията и всички останали подсистеми на обществото, така и с тези на морала. При това, имайки предвид сложността на моралната система, той отчита, че на основата на различни критерии тя може да бъде структурирана и моделирана по различни начини. Отделя специално внимание във всички свои работи на структурирането ѝ през призмата на нейното функциониране, изхождайки от предпоставката, че специфична функция на морала е регулативната. На тази основа разглежда основните елементи на моралната система като инструмент за връзка между обществото и личността. Тя включва такива елементи като нравствено съзнание и нравствено поведение, съответно норми, оценки, идеали, възгледи, чувства, воля, мотиви, действия, последици. Нравствената норма като механизъм на социален контрол има за него структуроопределящо значение за моралната система. Затова и на нея той отделя специално внимание, правейки първото в нашата литература детайлно изследване на нейните информационни и функционално-регулативни характеристики, проявяващи се чрез съзнанието и поведението на хората.

В методологията на анализа на нравствената норма той се движи на две основни равнища – изследване на онтологическите характеристики на нравствената норма, на нейното информационно съдържание и на механизмите и закономерностите на функционирането ѝ в обществената система чрез поведението на хората. Нормата според него е синтетично обобщение на масова социална практика на хората, превърнала се в

ръководство на поведение. Тя определя границите на допустимия и задължителен вариант на човешкото поведение. От гледище на регулативното въздействие на обществото върху личността социалната норма е мяра на дължимото поведение, а във връзка с познавателната и практическа дейност на човека тя изпълнява ролята на средство за духовно-практическо усвояване на действителността. Тя е основен инструмент за свързване на индивида с обществото, за превръщане на взаимодействието на съвкупността от индивиди в обществена реалност. Социалната норма е междинно звено между дескриптивното знание за действителността и нейното практическо изменение. Затова и всяка обществена наука, занимаваща се с човека и неговото поведение има отношение към дължимото, към това какво трябва да правим.

Той отхвърля неопозитивисткото противопоставяне на дескриптивни и нормативни съждения, на това което е и това, което трябва да бъде, опирайки се на идеята, че всяка нормативна система е свързана с целите, потребностите и интересите на едно общество като цяло или на различните социални класи и групи. Затова и се опитва да направи специален анализ на нормативното отражение на целите, потребностите и интересите, на адекватността и неадекватността на това отражение чрез прескриптивни форми – норми, указания, програми, препоръки и пр. Приема популярната теза, че истинността не е свойствена на нормативните системи, отбелязвайки, че нормите се характеризират през призмата на такива свойства като ефективност и неефективност, оправданост и неоправданост, полезност и вредност. Те обаче могат да се основават на истинни или лъжливи исторически предпоставки. Затова и може да бъдат научно изследвани. От най-ранните си публикации до работите написани десетилетия след това отделя голямо внимание на разкриването на механизма на превръщането на нормата от външна във вътрешна мяра на човешкото поведение. В етическата литература и досега не съществува такъв всеобхватен анализ на деонтическата ситуация, на обективните фактори на реализацията на нормата, на деонтическата установка и нейното обективиране, на закономерностите на реализацията на нравствената норма.

3. Доброто и злото в публичния и частния живот

Васил Момов е човекът, който най-детайлно у нас изследва поведенческото битие на двата полюса на морала – доброто и злото като най-общи категории на етиката в

публичния и частния живот. На този проблем той посвещава пет от своите студии в „Искушената Пандора“, в които прави диагноза и анализ на базисните характеристики на моралната криза в България в условията на преход към капитализъм. В тях той започва с преглед на различните обяснения за нравствената мяра на поведението в историята на етиката и социалната философия от Аристотел до Кант, Хегел и Маркс, на базата на които са били разграничавани доброто и злото. Отдава специално внимание на тезата на Хегел, според която в историята злото е по-мошен фактор на развитието от доброто.

На тази основа прави своя анализ на нормативно-оценъчните координати на моралното поведение, на цикъла на правенето на добро и зло от индивидите и групите (мотивация, поведение, резултати). Динамичните връзки между доброто и злото, алтернативните оценки на мотивацията, поведението и резултатите са вечен проблем на историческия процес, проявление на борбата на противоположности в него, която има и своите морални измерения, оценявани по един или друг начин в различните идеологически и морални системи. При това става дума не за абсолютни противоположности, а за проявления на мотивация, действия и резултати, които може да имат различни преходни състояния.

В дадената на това философско равнище дефиниция той отбелязва, че „като правило доброто изразява обществения интерес, обективната необходимост на социалния прогрес, докато злото по принцип става изразител на субективно-егоистични интереси на отделни личности, социално-класови и корпоративни общности.“ (Момов, 2006: 106). Той подробно анализира персонификацията, социализацията, променящата се феноменология на доброто и злото, преходите между тях, проявленията им в поведенческата динамика на отделните индивиди и обществото. Разглежда проявлението им в такива феномени като великодушието, злопаметността, ревността, харизматичността, конформизма, кариеризма, респекта, смиреността, завистта, нарцисизма, злопаметността, щедростта, садомазохизма, толерантността, хамелеонството.

Специална студия е посветена на формите на агресия и прикриването на злото чрез различни роли и маски. Класическа форма на маскиране и лицемерие на злото е идеологията, представяща частните и класови интереси и действия като всеобщи, като от полза за всички. Непосредствената ѝ форма на проявление в политиката и

управлението е политическото лицемерие. Васил Момов показва множество конкретни проявления на маскиране на злото, които наблюдаваме и у нас през последните десетилетия – сред тях са проектиране на своята вина и отговорност върху някой друг, различни форми на мимикрия и лицемерие (от ласкателния комплимент до арогантната риторика, от преструвките и смиреността до безскрупулното нахалство, от невинната лъжа до отмъщението) и т.н. Злото се проявява в „твърди“ и „меки“ форми, както в крайни и открити версии от рода например на отмъщението, така и чрез защитни маски като демагогията, лъжата, интригите, иронията и пр. Неговият извод е: „Днешните условия на социална патология и принижено качество на живота в голяма степен благоприятстват битието на злото. То много по-лесно се произвежда и възпроизвежда, поради отслабване на ценностните критерии на личността и съпротивителните сили на социалната среда... В същото време в публичното пространство се наблюдава невероятна демагогия: субектите на политическа власт през целия преход предпочетоха да натрапват на хората неадекватни, в най-висока степен разкрасени оценки за своята дейност, доказвайки обещаното като реалност; такава досадна манипулация също така поражда негативна реакция, смущава нравствено-психичния тонус на масовия човек.“ (Момов, 2006: 126, 138). В този контекст той прави анализ и на политическата етика и бизнес етиката в съвременното българско общество, както и на ценностната характеристика и структура на позицията като специфично за персонифицираното битие на доброто и злото отношение.

4. Обосноваване ролята и мястото на приложната етика

В своите работи Васил Момов разглежда етиката като единна система на теоретично и приложно знание, която не само изследва и обяснява нравствения живот на хората, но служи и като средство за неговото изменение. Той пръв въвежда в нашата литература идеята за приложна етика, която ще се утвърди и в останалия свят през 1970-те години, а през 1986 г. дори Питър Сингър ще издаде своята добила популярност на Запад книга „Приложната етика“ (Singer, 1986). Това е свързано с една тенденция, която се налага активно в западната етика от 1970-те години насам, свързана с рязко увеличаване на изследванията, изследователските звена, етическите кодекси, отнасящи се до конкретното действие на морала в една или друга специфична сфера или професия

– биоетика, екологична етика, бизнес етика, компютърна етика, информационна етика, медицинска етика, журналистическа етика, юридическа етика, етика на новите технологии (напр. етика на изкуствения интелект), етика на лидерството и т.н.

Приложните аспекти на етиката, според Васил Момов се проявяват в конкретните действия по регулирането и усъвършенстването на нравствените отношения в различните сфери на живот. Приложната етика има за предмет на изследване възможностите, механизмите и пътищата за целенасочено регулиране и изменение на нравственото съзнание и поведение на хората. На тази основа тя обосновава съответните социални технологии за въвеждане и използване на моралната регулация в различни области. Васил Момов разделя прагматичните функции на етиката на три основни групи – социално-организиращи (организиране и регулиране на нравствения живот), социално-формиращи (нравственото формиране на личността) и социално-експериментални (организиране на социални експерименти в областта на нравственото възпитание) (Момов, 1999: 44).

Във времето на държавния социализъм, при който се извършва взривна индустриализация и урбанизация, скок в образованието на новите поколения, коренни промени в социалната среда от доминиращо селско население с традиционно патриархално общество към модерните градски общества нравственото възпитание на младите поколения е въздигнато във важна функция на множество институции, на детските и младежки организации, на образованието и културата като цяло. Затова и теоретичният анализ и моделиране на този процес са много важни, поради което и редица работи на Васил Момов са посветени на нравственото възпитание, което той чрез три основни механизма свързва с педагогиката – социализиращото влияние на социалната среда, целенасочения и организиран по определени програми възпитателен процес, самовъзпитанието на личността. Търси специфичните оптимални въздействия върху човека чрез всеки от тези механизми. Особено внимание отделя на моралните стимули за поведението на личността. В този контекст именно се занимава специално подробно със структурата на педагогическото познание и гносеологическия и прагматичен статус на педагогическата етика като един от важните елементи на приложната етика. Педагогическата етика според него е най-важното звено на приложната етика. Специфично за нея е, че е свързана не с изследване на морала на педагога, а с моралната

социализация и възпитание. Тя интегрира изследователските възможности на етиката, педагогиката, социологията и психологията на личността за изучаване на процеса на функциониране на морала и разработката на приложни модели и препоръки за педагогическо въздействие. При това тя не се свежда само до професионалните рамки на училищната етика и възпитание, а и до по-широката социална и възпитателна практика на различните институции и на обществото като цяло. В този контекст Васил Момов разработва проблемите на организацията на възпитателния процес, характеристиките на различните програми за възпитание, особеностите на социалните експерименти в тази област, на мярата, стила, такта, социалния контрол във възпитанието. Всички те са особено важни в онези професии, специфичен предмет на които е човекът, каквито са тези на учителя, лекаря, съдията, политика и пр.

Наред с приложната етика той обръща внимание и на друга сфера на приложение на общите правила на морала към конкретни типове дейности и социални отношения – това са професионалната етика, разглеждаща специфичните морални изисквания на отделните професии и служебната етика, свързана с нравствените отношения във всеки трудов колектив (Момов, 1979). Конкретно разработва основните модели, характеристики, изисквания на професионалните етики на юриста, военната професия, работещия в милицията, учения, инженера, лекаря, работещите в театралното изкуство, спортната етика, етиката на учителя, журналистическата етика (Момов, 1982).

5. Фенерът на Диоген, хуманизацията, отворената кутия на Пандора и дехуманизацията на обществото

Функционирането на нормата, с което Васил Момов се занимава подробно в цялото свое творчество, непрекъснато допълвайки и усъвършенствайки идеите си, е неотделимо за него от съответния идеал и оценки. Нормата функционира чрез убеждения и принуда, изразява това, което човек трябва да прави и да бъде. Идеалът е свързан с желана бъдеща действителност. Оценката от своя страна е акт, чрез който се одобрява или осъжда някаква минала, настояща и бъдеща действителност, действия, мотиви, резултати. В своите работи Васил Момов изхожда от предпоставката, че нормативната етика има исторически характер, свързана е с базисните характеристики и социалните отношения на обществото. „В зависимост от характера на социално-икономическите

условия и класовото съдържание на моралната система – пише той – в отделните общества са различни изискванията на нравствената норма и критериите за нравствена оценка, различен е моралният пълнеж на понятията за добро (зло), дълг, съвест, чест и пр., в различни типове поведенски актове и последици се обективират нравствените изисквания, схващания, убеждения и мотиви“ (Момов, 1999: 65 – 66). Социално-класовите отношения и доминиращата идеология са свързани и с обосновката на базисните норми, необходими за оптималното функциониране на съответното общество. Те предполагат определен идеал-бъдеща желана реалност, към която човек се стреми. Този идеал е различен при различните обществени системи и е свързан с определени идеологии. Там, където имаме ясно класово разделение, то налаганата идейна хегемония и свързаните с нея ценности и етика служат като инструмент за утвърждаването на тази хегемония. Философите-етици от древността до днес се опитват да обосноват съответните морални нормативни системи с помощта на различни критерии и аргументи – от „златното правило“ на Аристотел за добродетелта като средина между две крайности, през различните евдемонистични и утилитаристични теории и категорическия императив на Кант до най-различни съвременни етически нормативни теории. Различните нормативни системи са проява на социалните стремежи и интереси на основните групи в обществото и там, където то е социално-класово разделено те имат и социално-класов характер. Неслучайно в периода до 1989 г. се говори за буржоазна етика, чиито различни етапи и промени в обосновката на морала са свързани с различните етапи на развитие на капитализма и различни социални групи в него, водещи до разграничения от типа на либерални, неолиберални, консервативни, неоконсервативни ценности и т.н.

Едни са тези ценности за обществото на държавния социализъм в условията, на които пише основните свои съчинения Васил Момов и други са на различните етапи на развитието на капитализма като се почне от протестантската етика на Макс Вебер и Викторианския морал през XIX век и се стигне до съвременния неолиберален морал, прикриващ класовите противоречия зад лозунги за джендър, расово и етническо равенство, политкоректност и наративи срещу така нар. език на омразата. Момов вижда нормативната етика като такъв тип поведение, което се опира на идеята за осъществяване на едно по-добро общество на равенство в собствеността и разпределението, в което

всеки получава блага според труда и потребностите си. Нормативно той бе свързан с колективизма на етиката до 1989 г. и с търсене на отговор на въпроса как в условия на ускорена урбанизация и индустриализация, на повишаващо се образователно равнище на милиони хора, на прехода от традиционно селско към градско и индустриално общество да се изгражда морално нов човек.

В „Мисията на Диоген“, последната книга на Васил Момов, свързана с етиката и ценностите на личността, фигурата на носещия запаления фенер Диоген символизира това, което той през целия си живот се е стремил да прави – да носи светлина и да търси човешкото в човека, да се опитва да сочи посоката към едно по-добро бъдеще. Затова и в тази негова книга важна тема са процесите на хуманизация и дехуманизация във всички сфери на обществения и личностния живот. Изграждането на едно по-добро и хуманно общество е обещанието, с което идват перестройката и след това реставрацията на капитализма у нас. Във времената на дехуманизация и морален разпад, в които е живял през предходния четвърт век Васил Момов показва, че всичко това се е появило и реализирало с очакванията, че пред нас блести светлината на едно по-хуманно бъдеще. То може да не е дошло, но ние трябва да продължим да го търсим и да се борим за него. Този процес на хуманизация той свързва тясно с необходимостта от рязко повишаване на ролята на етиката на наука, която трябва да заеме лидерски позиции в хуманитарното знание и в практиките на функциониране на съвременното общество.

Метафората за търсещия човека или една по-хуманна реалност, въплътен в търсенията на античния Диоген Васил Момов използва, за да опише съвкупния социален субект на прехода у нас през последните десетилетия, търсещ и очакващ да намери една по хуманна реалност. Той е въплътен и в отделни знакови фигури на управленския политически елит, които играят ключова роля в прехода към съвременния неолиберален капитализъм, описван от тях чрез идеологическия дискурс за „демокрация и пазарна икономика“.

В изследването на тази проблематика методологически Момов използва два подхода. Първият е антропологическият подход, чрез който се прави опит да се проследят ценностите на хуманизма, на доброто, благото, обществената полза и свързаните с тях престиж, респект, доверие, толерантност, солидарност, отговорност, надежда, човечност като визии и обещания за идващото бъдеще, и противоположните ценностни резултати

при реализацията на това бъдеще, свързани с дехуманизация, деструктивен ефект, социалната вреда от човешките злини, които характеризират прехода към капитализъм. Вторият подход е сциентисткият – при него нещата се оценяват не през призмата на ценностите, а на истината и обективния анализ на реалните противоречиви процеси в нашето общество. В този контекст именно Васил Момов прави анализ на утопичната заблуда като синтез на намерения, очаквания и илюзии за хуманизация, характеризираща български преход.

Радикалните социално-икономически и политически промени, системната промяна на обществата неизбежно е свързана и с радикални промени в морала, с цялата нормативна система и нейното функциониране. Васил Момов има съдбата да преживее промените в системата преди 1989 г., но да види какво става и след това. Той остана чужд на неолибералните ценности, налагани у нас след 1989 г. Обобщавайки резултатите от първото десетилетие на прехода към капитализъм в своите „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната промяна“ той си поставя за задача да изследва „някои съществени недостатъци на прилагания модел“ и това как „на преден план излиза поголовното отрицание и разрушаване на всичко създадено от социализма, без да се използва и отделя „зърното от плявата“. “Анализира как разпадът на предходната система носи със себе си процеси и на морална деструкция и деградация. Говори как се е родила „необузdana агресивност: в политическия живот – ежби, озлобление, реванш; в икономическия живот – меркантилна алчност, корупция, грабеж на национални ресурси в духовния живот – нихилистично отношение към широко възприетите национални ценности на социализма, политизирана борба между двата синода, бруталност на религиозни секти; във всекидневния граждански живот – социалнопатологични и криминални деяния, физическо насилие, престъпност, убийства, изнасилвания, проституция и т.н.“ (Момов, 1999: 269 – 270).

Разпадът на предходната система и преходът към капитализъм извеждат на преден план като активни субекти особен тип индивиди, чиято морална характеристика той фиксира с понятието за хамелеонство. Критически отнасяйки се към моралните измерения на реставрацията на капитализма, той подробно анализира как радикалните промени в нашето общество активизират такава характеристика на немалко хора като нагаждачеството, конформизма и това води до десоциализация, до меркантилисткият

стремеж към материална и властова изгода, до потъпкване на принципите на чест и достойнство, до аномия и патология. Особено фрапантни форми приема хамелеонството, свързано със смяната на „идейния цвят“ в политическия живот. Бързите промени пораждаат „масово съзнание за релативизъм, стимулират ситуативни реакции на конюнктурност, на приспособяване към текущата политика“. „В мотивацията на хамелеонството определящо значение има отсъствието на трайни нравствени критерии..., на самоуважение, на чест, достойнство и съвест... – пише той - През последните десетина години сме свидетели на масови прояви на конформизъм и хамелеонство. Притъпена критичност, сервилност и угодничество са присъщи на такава морална позиция (Момов, 1999: 328 – 331).

Показва как безкритично и прибързано се възприемат и налагат модели, принципи и социални технологии на западния капитализъм без да се отчитат нашите национални особености и традиции, националният опит. Как на мястото на предходни ценности като колективизма се настаняват крайни версии на индивидуализма. Разкрива как „декларирането на свободата и правата на човека без необходимите обективни условия, без стимулиращи и защитни гаранции, се превръща в празна идеологична фраза, в морален фалш“. Не се притеснява да каже, че имаме „реставрация на капиталистическото стопанство, с ширещите се прояви на корупция и разграбването на национални блага“, че живеем във време на „всекидневна морална деградация“, в което „личността понася деморализиращите удари на капитала и пазара“, при което „меркантилното отношение се превръща в специфична мяра за оценка и поведение“. В това общество се засилват „политическата демагогия, моралният цинизъм и nihilистичното отношение към моралните ценности“. Много точно анализира „демотивацията на обикновения човек, социално отчужден и обезверен, смазан от всекидневните тревоги, материални лишения и несигурност“. Показва масовите прояви на такова морално зло като омразата с нейните идеологически, политически, меркантилни, социално-психични измерения. Анализира подробно моралния вакуум на обществото, резултат на обществената дезинтеграция и девалвацията на ценностната система, проявяващи се в такива патологични явления като необузdana алчност, злоба, завист, презрение, егоизъм, отмъщение, користна лъжа, агресивно нарушаване на правилата на обществения ред, употребата на наркотици, злоупотребата с алкохол (Момов, 1999: 272, 284, 294 – 295, 304, 306, 314).

Продължение на идеи от своите „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика“ (1999) Васил Момов прави в своята книга със знаменателното заглавие „Искушената Пандора. Етически студии“ (2006). Като учен, който се стреми да бъде обективен, той търси и позитивните, и негативните аспекти на извършената промяна. Сред позитивните вижда възможностите за свобода на мисъл, слово и предприемачество, избор на партийно-политическа принадлежност и изповядване на религия, свободен достъп до информация за външния свят, утвърждаването на прагматизма като всеобща методология, стремежът към модернизация на страната. В същото време обаче се оказва, че мащабите на негативните следствия от промените са огромни. За да опише как очакваното демократично „светло бъдеще“ се е оказало реалностите на безпорядък, хаос, дехуманизация, духовна безпътица, деморализация, смазващо разочарование, той използва метафората, свързана с античният митологичен образ на хитрата, лъжлива и разрушителна Пандора, изкушила се да вдигне капака на получения от нея от Зевс съд, в който са били затворени човешките злини и пороци и да ги пусне в обществото, докато на дъното му е останала само надеждата за добър живот. Първата част на книгата му е озаглавена „Деструктивният дух на „Пандора на прехода“: социални патологии“ и в нея той показва как злото се оказва двигател на нашата история от края на 1980-те години насам. И в духа на неговия системен и комплексен подход разграничава и анализира шест основни проявления на деструктивната енергия на злото, която е започнала да движи обществото след перестроечното отваряне на „кутията на Пандора“ (Момов, 2006: 30 – 35). Първо, това са частнособственическият инстинкт и егоизъм, довели до разграбване и унищожаване на гигантско национално богатство, създадено при социализма. Второ, това са публичната конфронтация и междуличностното противопоставяне, довели до дезинтеграция и десолидаризация на социалните отношения, до конфликти, неприязън и воля за мъст. Трето, това е ценностната инвазия на масовата развлекателна и комерсиална култура, шоуто и реклами, циничното поведение и вулгарен език, духовно опустошаващи и разрушаващи личността. Четвърто, това са „манипулативни игри“ и социални отдушници – популистки послания, преднамерени манипулации на масовото съзнание, тривиални скандали, сензационен шум за убийства, кражби, изнасилвания у нас и по света. Пето, това са социалното аматьорство, имитациите на социално творчество и промяна. В тях

се съединяват в едно стихията, некомпетентността, волунтаризмът и безотговорността на водещите субекти на промяната, при която случайни личности, появили се от никъде повлякоха страната към разпадни процеси. Шесто, това е примамливият дух на носталгията към миналото, който ни дърпа назад и поражда потискаща тъга. Той е реакция на възприетия модел на реставрация на капиталистически структури, форми на социални отношения и идеологически ценности. В степента, в която носталгията е просто бягство от реалностите на излезлите от кутията на Пандора злини, тя може да носи според него индивидуално утешение, но не и обществена полза. Това може да се промени само, ако енергията на миналото, мъдростта на историческата памет се използват за позитивна промяна на настоящето.

Злите сили на „отворената кутия“ на Пандора опровергават перестроечните Горбачовски обещания, че ще излезем от света на класовия морал и ще влезем в света на общочовешките ценности. „В публичното пространство се сблъскаха конфликтни ценности системи и агресивни позиции, надделяха партийни интереси. Широко се утвърди практиката на корпоративния лобизъм, който беше легитимиран и по законодателен път... Властовата алчност и властовите злоупотреби, политическото противопоставяне и злобата се превърнаха в поведенски индикатор на социалното зло. Затова и афишираното послание да се утвърди нов морал в политиката, си остана една химера... Не е възможно днес в нашето общество моралът да бъде един и същ и за богати и за бедни“ (Момов, 2006: 79 – 80). Излязлото от отворената кутия на Пандора зло е убило хуманните надежди за нещо по-добро, което напразно е търсил със своя фенер Диоген.

6. За живота и морала на етика и човека Васил Момов

Васил Момов живя един дълъг живот от почти 91 години, което е с две десетилетия повече от средната възраст на мъжете в България днес. За този дълъг живот има множество фактори, но сред тях безспорно за мен е това, че той бе един добър човек, който не се измъчваше от завист и злоба, отдаден на своето научно призвание и гледащ с добри очи на света край себе си.

Размишлявайки за себе си той говори, че животът му е бил подчинен на „креативна амбиция“, че „най-трудното нещо за професионалиста е да се състезава със

себе си“ и от неговия „собствен житейски опит се потвърждава тази изстрадана от живота истина“ (Момов, 215: 269). В своята работа “Мотиви на творческата дейност на учения“ той формулира три основни мотива в дейността на истинския учен. Първият и основният е любовта към истината, стремежът към творческо търсене и научен принос. Вторият е завоюването на престижа и общественото признание като учен, което е свързано с честта и достойнството на личността. И третият е стремежът към морално удовлетворение от постигнатите резултати (Момов, 1979: 294 – 295). Не зная дали при писането на тази своя работа той е използвал като инструмент за анализ интроспекцията, но това което е сигурно е, че тези три мотива в най-висока степен бяха характерни за него и определяха неговото поведение в неговия дълъг и достойно изживян живот. Те бяха и една от предпоставките за този дълъг живот на интелектуалеца, чийто интелект е отдаден постоянно на стремежа на търсене на истините. Неслучайно изследванията показват, че интелигентността е корелирана с по-висока продължителност на живота. Вероятността на интелигентния човек да живее по-дълго е така висока, както вероятността пушача да умре по-рано (Граунор, 2010). Редица от знаменитите интелектуални фигури в историята живеят с много десетилетия повече от средната продължителност на живота в тяхната епоха. Такива знаменитости в областта на философията и етиката като Платон и Кант живеят до 80 годишна възраст. Исак Нютон умира на 84 годишна възраст, Бърtrand Ръсел живее до 97 години, немският философ Ханс-Георг Гадамер – до 102 години. Тримата най-знаменити живи философи в света днес са Ален Бадиу (1937-), който е на 85 години Юрген Хабермас (1929-), който е на 93 години и Ноам Чомски (1928-), който скоро ще навърши 94 години. Той влезе заедно с тях в групата на хората, които през целия си живот са носели със себе си фенера на Диоген и светлината, която е палел е стигала до много хора.

На Запад има изследвания за това каква е връзката между професионалното занимание с етика и моралното поведение на хората, отдадени на това. Дали професионалното занимание с морала прави хората по-морални? Преди няколко години бе направено такова изследване на 417 етици в германоезичния свят и то достигна до извода, че етиците не са по-морални от учените в други дисциплини (Schönegger, Wagner, 2019: 532 – 559). Друго изследване в САЩ през 2013 г. прави сравнение на моралните нагласи и моралното поведение на 198 преподаватели по етика, на 208 философи, които

не са етици, както и на 167 академични преподаватели от други науки. То също не установява съществени различия в морално отношение при етиците в сравнение с учените, които професионално не се занимават с етика (Schwitzgebel, Rust. 2014: 293 – 327). Единият от изследователите разказва за своята среща с двама епископи, на които задава въпроса дали средно статистически духовниците се държат морално по-добре от останалите. На този въпрос единият епископ му отговорил „По същия начин“, а другият – „По-лошо“ (Schwitzgebel, 2015). Във всяка професия има и добри и лоши хора. И етиците и духовниците не правят изключение. Същото е при етиците и философите у нас.

Това, което отличаваше безспорно обаче етика Васил Момов е, че той беше сред тези, които морално са по-добрите. Това може да е изиграло своята роля и за неговата многодесетилетна отдаденост на науката, който изследва доброто и злото, но от значение е и средата, в която протичаше неговия живот. В този живот той видя и можеше да сравнява реалностите и светогледите, идеологиите, моралните ценности на три съвсем различни епохи.

Първите 13 години от неговото детство бяха във времето на първия български капитализъм в неговата екстремна форма на съюзник на нацистка Германия, световна война и партизанско движение в едно доминиращо селско общество, аграрно производство, патриархални ценности.

Следващите 45 години на младостта и зрялата му възраст бяха на учен по времето на държавния социализъм с неговата идеология на колективизъм и равенство, със съчетаването на традициите на една многовековна история с новите ценности на едно урбанизирано, ускорено огромяващо се и ставащо все по-образовано общество, което е приело за свои принцип „единството на минало, настояще и бъдеще“..

Преживя след това още 33 години по времето на разграбилата и унищожила гигантски материален, финансов и човешки капитал реставрация на капитализма с неговите неолиберални ценности на култ към частната собственост, личния интерес и джендър идеологията. Време на грабеж и разрушения, чиито мащаби не познава преди това българската история. Време, в което келепирът, нагаждачеството към новите геополитически господари, а не моралът определя поведението на доминиращите политически и икономически върхушки.

С началото на прехода към капитализма Васил Момов напусна предходните си официални длъжности, но не напусна науката. Ученият беше неговата същност, независима от институционалните позиции. Продължи да работи десетилетия след навършване на пенсионната възраст. Особено внимание в последните си работи обръщаше на националните традиции, националната идентичност и родовата памет – нещо, което не е често срещано явление у нас във времената на прегръщане на глобалистични ценности, бягство на милиони българи по всички краища на света и невидан в над 1300 годишната ни история демографски геноцид.

Известно е, че гигантското мнозинство от българите не познава или съвсем слабо познава миналото на своя род и имената на близките си, отвъд дядовците, бабите и евентуално техните родители. Това особено е характерно за днешните млади поколения, които все по-малко познават дори историята на страната си, а и много от тях я познават силно деформирано в резултат на манипулациите и пренаписванията на исторически събития през призмата на антикомунизма и легитимацията на днешния неолиберален и евроатлантически капитализъм. Васил Момов обаче има силно чувство за историчност. Неслучайно още от ученическите си години си води дневник за най-важните събития в живота си и много десетилетия след това може да се връща към него и да се опитва отново критично да ги осмисля и анализира. И в най-преклонна възраст продължава до последните дни от своя живот да се връща всяко лято в своето родно място, при останалите близки хора там, да събира информация и да пише. Подробно анализира историята на своето родно място Велики Преслав. Прави сериозни изследвания на няколковековните корени и традиции на Момовия род във Велики Преслав, резултат на което са двете издания на неговата книга „Родовата памет на Момови (XXVII-XX век). Сбирки за публичния образ на родовата памет“ (2010, 2020). Обръща се назад и към своя живот на български интелектуалец, етик, учен и се опитва автобиографично да очертае основните жалони в него и да рефлектира върху това, което е успял да направи.

Така той мина достойно и през последните три десетилетия на своя живот – време на главолumni промени, свързани с разграбването и унищожаването на създаденото от социализма и влизането в икономическите реалности на неолибералния капитализъм и на неговите евроатлантически ценности на идеологическа легитимация на гигантско неравенство, демографски геноцид и морален разпад. В тези условия той запази своя

морал и основни теоретични ценности и идеи. Затова и три десетилетия след излизането на първите негови работи през 1960-те години публикува през 1999 г. своите „Етически студии“, в които са включени или допълнително разработени негови текстове и идеи от ранните години на неговата научна кариера, за които той смяташе, че не са останали назад в миналото, а са актуални и днес.

Запази в себе си всичко хубаво, което бе получил от първите две епохи на своя живот – традициите, родовата памет, трудолюбието на българина, съчетани с нормативната система на колективизъм и морални ценности от времето на социализма. Неслучайно неговата научна страст в продължение на много десетилетия бяха явления като морал, добро, дълг, отговорност, колективизъм. Бе носител на нормативната система, която бе предмет на неговото изследване, макар че не е задължително етиците да бъдат по-морални от останалите хора или от представителите на другите професии. С това въздействаше и на околните край себе си.

Моят собствен живот вероятно щеше да бъде по-различен, ако в ранните си години на човек, занимаващ се с етика не влязох в контакт с него и след това сме участвали заедно на не едно и две научни мероприятия, работили сме по-различни проекти. Две са обаче важните събития от срещите с него, които се оказаха особено важни и за мен от морална и биографична гледна точка. Първото бе поводът за нашето запознанство. То се случи по време на моята аспирантура, когато получих телефонно обаждане да отида да се срещна с него. Отидох в кабинета му на среща и той ми обясни, че прочел моя статия в списание „Философска мисъл“, която много му харесала и казал да му намерят „това момче“ и да го поканят за среща с него. Той имал планирана книга на тема „Добро и дължимо“ в Издателство „Народна младеж“, но нямал достатъчно време да я направи сам и ми предложи да стана негов съавтор, заедно с още други двама български етици, които бил поканил. Така през 1975 г. излезе първата книга в моя живот в съавторство с него и още двама български етици, с които щяхме да крачим дълго заедно в една посока (Момов, Нешев, Проданов, Станков, 1975). В разговора тогава между другото той ми посочи едно шкафче и каза, че като влязъл за първи път в кабинета, то било пълно с доноси на философи срещу техни колеги, останали от времето на предишния заемащ неговата длъжност. Сред писалите тези доноси той отбеляза името на университетски професор, който след 1989 г. стана водещ „демократ“. Попитах го

какво е направил с тези доноси, а той отговори: „Изхвърлих ги в кошчето за боклук“. Такъв беше в целия си живот – изхвърляше в кошчето за боклук и се съпротивляваше срещу всякакви разновидности на злото.

Втората паметна случка, свързана с него стана няколко години по-късно, когато бях млад научен сътрудник в отдел „Философия и социология“ на Института за съвременни социални теории и партийната организация на института се събра по докладна записка от завеждащия отдела проф. Деян Павлов с искане аз да бъда изключен от партията за „антисъветизъм и отстъпление от класово-партийния подход“. Не стигнаха няколко гласа да бъда изключен, след което бях извикан от администрацията и ми бе връчена заповед за дисциплинарно уволнение. Тръгнах си за вкъщи отчаян, че си губя работата и трябва да се връщам на село, а по-пътя срещнах Васил Момов. Той ме попита как вървят нещата с мене и за му разказах за случилото се. Той се пощипа по носа и отговори: „Ще видим тази работа“. След това отишъл при Александър Лилов, който заемаше позицията на секретар, отговарящ и за науката у нас, и му разказал за станалото с мене, той се обадил по телефона на директора на Института за съвременни социални теории и го скастрил за това как се държат с млади и перспективни изследователи. Веднага бях извикан в института и ми бе обяснено, че е „станала грешка“ и заповедта за дисциплинарно уволнение бе отменена. Ако не беше Васил Момов моят живот щеше да протече съвсем различно, да се върна в провинцията, да напусна науката и кой знае какво щеше да стане с мене. Познанството ми с човека Васил Момов така тласна живота ми в посоката, в която протече през следващите десетилетия. Нещо, което ще помня и за което ще му бъда признателен през целия ми живот. И не мисля, че аз бях изключение. Край него имаше не един и двама млади хора, на които той по всякакъв начин даваше път в развитието. Това беше Васил Момов – в такива реални ситуации на своето време той показваше как етикетът трябва да бъде и добрият човек.

ЛИТЕРАТУРА

Schönegger, Ph. and J. Wagner. (2019). The moral behavior of ethics professors: A replication-extension in German-speaking countries. – In: *Philosophical Psychology*, Vol. 32, N 4, 532 – 559.

Schwitzgebel, E. and J. Rust. (2014). The moral behavior of ethics professors: Relationships among self-reported behavior, expressed normative attitude, and directly observed behavior. – In: *Philosophical Psychology*, Vol. 27, N 3, 293 – 327.

Schwitzgebel, E. (2015). Cheeseburger ethics. – In: *Aeon*, <https://aeon.co/essays/how-often-do-ethics-professors-call-their-mothers>, June 14.

Singer, P. (1986). *Applied Ethics*. Oxford University Press.

Traynor, K. (2010). Old and Wise: Why Do Smarter People Live Longer? – In: *Scientific American*, <https://www.scientificamerican.com/article/old-and-wise/>, November 1.

Момов, В. (2006). *Изкушената Пандора. Етически студии*. С., Фабер.

Момов, В. (1969). *Нравствената норма и нейната реализация*. С., Наука и изкуство.

Момов, В. (1999). *Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“.

Момов, В. (1972). Деонтически ценности и възпитание. – В: *Проблеми на ценностите и деонтичната логика*. С., Изд. на БАН.

Момов, В. (1973). Мотиви на творческата дейност на учения. – В: *Етически проблеми на науката* (Ред. С. Ангелов и Я. Янчев). С., Наука и изкуство.

Момов, В., К. Нешев, В. Проданов, Д. Станков. (1975). *Добро и дължимо*. С., Народна младеж.

Момов, В. (1979). Функции и проблеми на приложната етика, В: *Личност, светоглед, нравственост*, С., Наука и изкуство.

Момов, В. (1982). Проблеми на професионалната етика. В: *Марксистко-ленинска етика*, С., Партиздат.

Момов, В. (1999). *Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика*. С., ИК „М-8-М“ и ИК „Славяни“.

Момов, В. (2006). *Изкушената Пандора. Етически студии*. С., Фабер.

Момов, В. (2015). *Мисията на Диоген*. С., Фабер.